

Hanefî Hukukçuların Nazarında Makâsîdü'ş-Şerîanın Gerçekleşme Yollarından Biri Olarak İstihsân¹

Istihsân as One of the Ways of Realization of Maqâşid al-Sharî'a in the Perspective of Hanafi Jurists

Elif ÇALIŞIR²

Geliş Tarihi (Received): 15.01.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 16.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2024

Öz: Çalışmanın amacı Hanefî fukâhası tarafından tüm eleştirilere rağmen sahih istidlâl yöntemlerinden biri olarak kabul edilen istihsân metodunun başka bir usul konusu olan makâsîdü'ş-şerîa / İslâm hukukunun gayeleri ile ilişkisini tespit etmektir. Teknik olarak *makâsîd* terimiyle ifade edilmemiş olsa da literatürde geçen istihsân örneklerine bu perspektiften bakıldığında birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Öncelikle bir hükmün şer'î olması ile makâsîdü'ş-şerîa arasındaki münasebet ortaya konmuş, akabinde istihsân kavramına dair yapılan tanımlar ve izahlar teorik zeminde analiz edilmiştir. Daha sonra da Hanefî usulcülerin nazarında istihsânı kıyastan daha güçlü kılan şeyin ne olduğunu anlamak amacıyla pratik örnekler üzerinden ileri sürülen hukukî gerekçeler bir araya getirilerek incelenmiştir. Son tahlilde müçtehidin nazarında kıyasın uygulanması halinde ortaya çıkacak olan hükmün naslarda mündemiç olan manalara / makâsîdü'ş-şerîaya aykırı olduğu ve istihsân ile bu manalara en uygun olan hükme ulaşmayı ve böylece adaleti gerçekleştirmeyi hedeflediği gözlemlenmiştir. Zira İslâm hukukunda Şâri'in gayelerine aykırı olarak vaz' edilen hiçbir hüküm âdil olarak kabul edilemez. Diğer taraftan istihsân hükmüyle genelde adaleti sağlamak özelde ise zorluğu kaldırmak / kolaylaştırmak, zarara mâni olmak, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve kamu menfaatini sağlamak gibi bazı hukukî gayelerin öne çıktığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Makâsîdü'ş-şerîa, İstihsân, Maslahat.

&

Abstract: The aim of the study is to determine the relationship between the "istihsân" method, which is accepted as one of the authentic inference methods by Hanafi jurists despite all criticisms, and "maqâşid al-sharî'a / purposes of Islamic law", which is another procedural subject. Even though it is not technically expressed with the term "maqâşid", when the "istihsân" examples in the literature are examined from this perspective, some conclusions have been reached. First of all, the relationship between a provision being "shar'î" and "maqâşid al-sharî'a" was revealed, and then the definitions and explanations regarding the concept of "istihsân" were analyzed on theoretical grounds. Then, the legal justifications put forward through practical examples were brought together and examined in order to understand what makes "istihsân" stronger than "qiyâs" in the eyes of Hanafi scholars. As a result, it has been observed that in the eyes of the mujtahid, the judgment that will emerge if "qiyâs" is applied is contrary to the "maqâşid al-sharî'a" hidden in the "naşş" and that "istihsân" aims to reach the judgment that is most appropriate to these meanings and thus to achieve justice. Because in Islamic law, any provision that is contrary to the purposes of the legislator cannot be considered fair. On the other hand, it has been observed that some legal purposes such as ensuring justice in general and removing / easing difficulties in particular, preventing harm, meeting the needs of the society and ensuring the public interest come to the fore with the provision of istihsân.

Keywords: Islamic Law, Hanafi School, Maqâşid al-sharî'a, Istihsân, Maşlahâ.

Atf/Cite as: Çalışır, Elif. "Hanefî Hukukçuların Nazarında Makâsîdü'ş-Şerîanın Gerçekleşme Yollarından Biri Olarak İstihsân". *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 300-312. doi: 10.33931/dergiabant.1420320

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Bu çalışma Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda tamamlanan "Ebû Hanîfe'de Makâsîdü'ş-Şerîanın Fıkha Yansıması: Kitâbü'l-Büyû' Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Elif Çalışır, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Diyanet İşleri Başkanlığı, elif.calisir@diyanet.gov.tr.

1. Giriş

İslâm Hukuku, diğer beşerî hukuk sistemlerinden farklı olarak özellikle nasların öngördüğü toplumsal bir düzen kurmayı ve bu düzeni muhafaza etmeyi amaçlar. Zira inanılır ki insanlığın her zaman gerçekleştirmeyi arzuladığı adalet naslarda mündemiçtir. Bu inanç müçtehidî nasların temelinde yatan cüzî-küllî hukukî gayeleri daha teknik bir ifade ile makâsîdü'ş-şerîayı tesbit etmeye ve nasların bizâtihi düzenleme alanı dışında kalan fer'î meselelerin çözümünde bu gayelerin tahakkuku doğrultusunda hüküm vermeye sevk etmiştir. Amaç, her asır ve coğrafyada İslâm hukukunun canlılığını ve işlevselliğini muhafaza etmek, müslümanların karşılaştığı problemleri yine nasların kapsamında âdil bir şekilde çözüme kavuşturmaktır. İşte bu mantalite, bazı durumlarda kıyasın uygulanması ile ortaya çıkan sonuç hukukun gayelerine uygun düşmediğinde müçtehidin kıyasın dışında başka yöntemlere başvurmasına sebep olmuştur. Bunun bir örneği de özellikle Hanefî fukâhasının uyguladığı istihsân metodudur. Bu çalışmada öncelikli olarak içtihat faaliyetinde makâsîdü'ş-şerîanın konumu ve istihsân ile makâsîdü'ş-şerîa arasındaki münasebet belirlendikten sonra fer'î bir meselede müçtehidî kıyası bırakıp istihsân metodunu uygulamaya sevk eden, diğer bir ifade ile kendi nazarında istihsânı gerekli kılan hukukî gayelerin neler olduğu Hanefî imamların yapmış olduğu istihsân örnekleri üzerinden tesbit edilmeye çalışılacaktır.

2. İctihad Faaliyetinde Makâsîdü'ş-Şerîanın Konumu

Makâsîdü'ş-şerîa, sözlükte “dinin gayeleri” anlamına gelmekle birlikte terim olarak fukâha arasında genellikle “Şâri'in ahkâmın teşrî'inde kulların maslahatına binâen gözettiği umûmî ve husûsî gayelerdir” şeklinde tarif edilmektedir.³ Tanımdan anlaşıldığı gibi söz konusu gayelerin en önemli özelliği şer'î nitelikte olmalarıdır. Şer'îlikten maksat makâsîdü'ş-şerîayı tespit etmede öncelikli kaynağın Kur'an'ı Kerim olmasıdır. Zira İslâm hukukunun amacı insanların salt tecrübe ve deneyimlerine dayalı maslahatlarını gerçekleştirmek değil, bilakis Şâri'in onlar için belirlediği maslahatları (zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât) elde etmek ve korumaktır.⁴ İkincil kaynak ise şer'î hukûkî gayelere en iyi vâkıf olan ve onları uygulayan Hz. Peygamber'in (s.a.v) Sünnet'idir. Zira O, kaynak olma bakımından otoritesini bizatihi Kur'an'ı Kerim'den almaktadır.⁵ Bunun içindir ki vahyin nüzûlüne yakından şahitlik eden sahabe O'nu (s.a.v) titiz bir şekilde takip ederek nasların ruhunu yani makâsîdü'ş-şerîayı en iyi şekilde öğrenmiş ve bu doğrultuda içtihatlarda bulunmuşlardır.⁶ Dolayısıyla fukâha nazarında Kur'an ve Sünnet'ten sonra üçüncül kaynak sahabe icmâi olmuştur.

Müçtehidin makâsîdü'ş-şerîaya vâkıf olmadaki zarureti aynı zamanda onun içtihat faaliyetindeki konumunu belirlemektedir. Şöyle ki, İslâm hukuk düşüncesinde hükmün kaynağı, ibtidâen teşrî/hüküm koyma yetkisi sadece ilâhi iradeye aittir. Dolayısıyla İslâm hukukunda beşerî davranışları düzenleyen her hüküm kaynağı açısından şer'îdir.⁷ Müçtehidin teşrî yetkisi ise mevcut olan şer'î hükmü bulup açığa çıkarmaktan ibarettir. Nas ve icmânın ortaya koyduğu hüküm şer'î olduğu gibi istinbat yoluyla ulaşılan hüküm de şer'î kabul edilmiştir. Özellikle bu alan nasların düzenlediği alana nispetle daha geniştir. Hal böyle olunca içtihat sonucunda ulaşılan hükmün şer'îlik vasfı kazanabilmesi için ya naslarda bir asla dayanması ya da naslarda mündemiç olan hukukî gaye ve ilkelere uygun olması gerekir. Zira Şâri'in gayelerine aykırı olarak vaz' edilen hiçbir hüküm şer'îlik vasfı kazanamaz ve dolayısıyla bağlayıcı

³ Kavrama dair yapılan tanımları ve terimleşme sürecini incelemek için bk. Ertuğrul Boynukalın, “Makâsîdü'ş-Şerîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/423-427; Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gâye Problemi: (Zarûriyyât - Hâciyyât - Tahsîniyyât)*. (İstanbul: Ek Kitap, 2012), 34-35; Allâl el-Fâsî, *İslâm Hukuk Felsefesi: Kaynaklar-Yöntemler-Amaçlar.*, thk. İsmail el-Hasenî (Kâhîre: Dâru's-Selâm, 2013), 24; Muhammed Tâhir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn Âşur, *İslâm hukuk felsefesi: (gâye problemi)*. (İstanbul: Rağbet Yayınevi, 2013), 115.

⁴ Bk. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl* (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2012), 1/416.

⁵ en-Nisâ 4/64; el-Enbiyâ 21/107; el-A'râf 7/158.

⁶ Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtûbî, *el-Muwâfaqât fi usûli'ş-şerîa.*, thk. Muhammed el-İskenderânî - Adnan Derviş (Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2012), 621.

⁷ Talip Türçan, “Sünnî ve Mu'tezilî Fıkıh Usûlünün Tanımlanmasında Bir Kriter Olarak Şer'îlik Algısı ve İbâha Alanının Şer'îliği Sorunu Bağlamında Bir Örnekleme”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* V/3 (2005), 195-211.

olamaz.

İçtihat ameliyesinin hemen hemen her merhalesinde farklı derecelerde de olsa makâsîdû'ş-şerîa merkezi kontrol vazifesini üstlenmektedir. Şöyle ki, İslâm hukukunun aslî kaynakları olan Kitap ve Sünnet metinlerinde delâleti zannî olan lafızların tevilde dil ve usul kurallarından istifade edilirken makâsîdû'ş-şerîa müçtehidin hareket alanını belirleyen genel çerçeve hükmünde olmuştur. Öyle ki söz konusu çerçevenin dışına çıkması onun teviline gayr-ı meşrû kılması demektir. Bu açıdan bakıldığında bir taraftan içtihat faaliyeti sınırlandırılırken diğer taraftan yapılan tevîl ile makâsîdû'ş-şerîanın tahakkuku daha fazla imkân bulmaktadır.

Müçtehid, nasların bizâtihi düzenleme alanı dışında kalan fer'î bir mesele ile karşılaştığında kıyas metoduna başvurarak⁸ nasların kapsam alanını genişletmektedir. Bu yöntemde öncelikli olarak naslarda fer'î mesele ile ortak illet bağı kurabileceği bir asıl arar. Bunun için de illeti belirleme metodlarına başvurur ki içlerinde en meşhur olanı *münâsebettir*. Kavram usulcüler arasında aynı zamanda maslahat ve makâsîd isimleri ile murâdif olarak kullanılmaktadır.⁹ Terim olarak ise "*Hüküm ile vasf arasında şer'an ulaşılmaması öngörülen amacın ya da elde edilmesi beklenen maslahatın gerçekleşmesi şeklinde makûl bir dengenin olmasıdır*" şeklinde tarif edilmektedir. Bu dengeyi sağlayan vasfa da "*el-vasfû'l-münâsib*" denmektedir.¹⁰ Diğer bir ifade ile üzerine hüküm bina edilecek olan vasfın Şâri'in gayeleri ile uyumlu olmasıdır. Örneğin, içkinin haram kılınması, aklın korunması, insanlar arasında kin ve nefretin yayılmasına mâni olunup toplumsal düzenin sağlanması şeklindeki gayeler ile uyumludur. Kezâ, çocuğun velayetinde küçüklük vasfı acziyetin bir ifadesi olduğu için malın korunması gayesine uygun düşmektedir. Sonuç olarak müçtehid kıyasın bir rüknü olan illetin tespiti için başvurduğu *münâsebet* metodunu uygularken nasların istikrâsı¹¹ ile elde ettiği hukukî gayeleri işleme koyar. Ancak zarûriyyât-ı hamse şeklinde formüle edilen hukukun genel gayelerinde fukâha arasında her ne kadar ittifak vâki olsa da cüz'î gayelerde ihtilaf vardır. Dolayısıyla her müçtehid bu metodu kullanırken kendi zannı ile ulaştığı hukukî gayeler manzûmesi doğrultusunda illeti tespit ettiği için kıyas sonucu ulaştıkları hükümler de farklılıklar olabilmektedir. Bu durumda müçtehid makâsîdû'ş-şerîaya ne kadar hâkim olursa kıyas sonucu ulaştığı hüküm de ilâhi iradenin hükmüne o kadar yakın olur. Nitekim bazı fakihler bu gayelere vâkıf olmayı içtihadın şartları arasında özellikle zikretmişlerdir.¹²

İçtihat faaliyetinde müçtehidin karşılaştığı diğer bir durum nasların düzenleme alanına girmeyen ve kıyasın uygulanmasının da mümkün olmadığı yeni fer'î bir mesele ile karşı karşıya geldiğinde meseleyi nasların dışına çıkmadan çözüme kavuşturabilmektir. Bu durumda her müçtehid başvurduğu *istihsân*, *istislah*, *sedd-i zerâi* gibi gâye eksenli yöntemlerden biri ile hukukun gayelerinin tahakkukunu hedeflemektedir. Onu buna sevk eden sâik ise, makâsîdû'ş-şerîaya olan vukûfiyetidir. İşte bu vukûfiyeti gerek Hz. Ömer'in fethedilen Irak, Suriye ve Mısır topraklarını gazilere ganimet olarak dağıtmayıp vergi karşılığında toprak sahiplerine bırakmasında, müellefe-i kulûb konusunda zekât ahkâmını uygulamamasında, kıtlık yıllarında hırsızlık suçu için el kesme cezasını icrâ etmemesinde, bir seferde verilen üç talakı geçerli saymasında; gerek Hz. Ayşe'nin İbn Ömer'e, ailesinin ağlaması yüzünden ölünün azap görmesine dair haberi kabul etmemesi ve gerekçe olarak Yüce Allah'ın "Kimse başkasının

⁸ Fukâhanın çoğunluğu kıyası hüccet olarak kabul ederken İmâmiyye, Râfiziyye, Hâriciyye ve Zâhiri mezhepleri hüccet olarak kabul etmemişlerdir. Bk. Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh* (Müessesetü'r-Risâle, 2009), 581-602.

⁹ Abdurrahman Candan, *İslâm Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lîl)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2005).

¹⁰ M. Mustafa Şelebi, *Ta'lîlû'l-ahkâm* (Beyrut: Dârü'n-nehdâti'l-arabiyye, 1981), 239-242; Zekiyyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı, 2021), 212-213; Vehbe Zühaylî, *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî* (Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986), 1/642-643; İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/79-94.

¹¹ İstikrâ, mantıkta tikelden tümele, özelden genele, tek tek olguların bilgisinden bu olguların dayandığı kanunların bilgisine götüren zihinsel işlem için kullanılan bir terimdir. Mantıkçılar istikrâyı tam ve nâkis diye ikiye ayırırlar. Tam istikrâ, bir bütünüün parçalarının tamamını bir tümelin kapsamındaki tikellerin hepsini inceleyerek o bütün ve tümel hakkında genel bir hükme varmak şeklindeki akıl yürütme olup kesin bilgi ifade eder. Nâkis istikrâ ise, bir tümelin kapsamındaki tikellerin bir kısmını inceleyerek örnekleme yöntemi ile o tümel hakkında genel bir hükme varmak şeklindeki akıl yürütmedir. Bu istikrâ sadece zan ifade eder. İslâm hukukçularından Gazzâlî de benzer şekilde istikrâ için şöyle bir tanım yapmıştır: Tümel bir kavram altındaki birçok tikeli gözden geçirerek sonunda bu tikelerde ortak bir hüküm bulmak suretiyle söz konusu tümel hakkında aynı yargıda bulunmaktır. Detaylar için bk. Abdulkuddüs Bingöl, "İstikrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001). Şâtibî'de istikrâ için bk. Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 201.

¹² Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 1/734; Zeydân, *el-Vecîz*, 318-320.

günahından sorumlu tutulmaz"¹³ buyruğu ile cevap vermesinde; Hz. Osman'ın ölüm döşeğinde verilen talakı geçersiz saymasında ve daha birçok örnekte görebiliriz. Bu merhalede müçtehidin makâsîdü'ş-şerîayı bilmeye diğer merhalelere nispetle daha çok ihtiyacı vardır. Zira nasların bütün zaman ve mekanlara şâmil olabilmesi ve canlılığını koruyabilmesi ancak bu tür gaye eksensiz içtihat yöntemleri ile mümkündür.

Modern döneme (18. yüzyıldan itibaren) gelince Batı, aydınlanma düşüncesi ve sanayi devrimiyle birlikte yaşadığı bilimsel ve teknolojik gelişmeler sebebiyle ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasî hayatlarında ciddi dönüşümler yaşamıştır. Batıdaki bu dönüşümler küreselleşmenin de etkisiyle diğer toplumları aile, din, eğitim, ahlak, hukuk gibi tüm toplumsal kurumlarında bir şekilde değişmeye zorlamıştır. Tabii olarak İslâm hukuku söz konusu değişimden müstağni kalamamıştır. Teşekkürünü hicrî ilk üç asırda tamamlayan İslâm hukuku¹⁴ her ne kadar modern dönem öncesine kadar toplumun realitesi ile uyumlu, ihtiyaçlarına cevap verebilen ve dolayısıyla vicdanlarda yer edinebilmiş ilâhî adalet temelli bir hukuk sistemi olsa da modernizm karşısında birey-birey, birey-toplum, birey-devlet ilişkilerini tekrardan ele almak ve nasların ışığında güncellemek zorunda kalmıştır. O nedenle de İslâm hukukçuları dinin birey ve toplumla olan irtibatını canlı tutabilmek amacıyla vahyi, İslâm'ın temel sabitlerini yeniden yorumlama (tecdid) hareketlerine girişmişlerdir.¹⁵ İşte bu noktada makâsîdü'ş-şerîa merkezî bir konuma sahip olmuştur. Şöyle ki İslâm âlimlerinden kimileri literal manayı tarihsel kabul edip makâsîdü'ş-şerîayı mücerred modern çağın formlarına uygun olarak gerçekleştirmek gerektiğini savunurken kimileri de literal manayla bu formları uzlaştırmadan yana olmuştur.¹⁶ Her iki tarafın üzerinde birleştiği nokta ise makâsîdü'ş-şerîanın içtihat faaliyetinde ihmali mümkün olmayan önemli bir role sahip olduğudur.¹⁷

3. İstihsân ile Makâsîdü'ş-şerîa Arasındaki Münâsebet

Makâsîdü'ş-şerîanın kavram olarak her ne kadar usul terminolojisine katılımı istihsân kavramının kullanımından çok daha sonrasına denk gelse de Hanefîleri kıyastan (celî kıyas ya da hukukun genel kâidesinden) udûl etmeye sevk eden düşüncenin arka planında her zaman vardır.¹⁸ Zira makâsîdü'ş-şerîa, istihsân yönteminin hem yaratıcısı hem de sonucudur. Nitekim literatürde kavram için yaptıkları tanımlar ve ileri sürdükleri hukûkî gerekçeler bunu teyit eder niteliktedir. Şöyle ki sözlükte "bir şeyi güzel bulmak, güzel kabul etmek" anlamına gelen istihsân kavramını Hanefî usulcülerinden Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) şöyle tarif etmiştir: *Birincisinden (kıyas) vazgeçmeyi gerektiren daha kuvvetli bir delilden dolayı insanın bir meselede benzerlerine verdiği hükümden vazgeçip hilafına hüküm vermesidir.*¹⁹ Öğrencisi Cessâs (ö. 370/981) da usûlünde benzer bir şekilde istihsânı "*Kıyasın ondan daha evla olana terkedilmesidir*" diye tanımlamıştır.²⁰ Her iki tanımın birleştiği nokta müçtehidin nazarında istihsân delilinin / gerekçesinin kıyasın hükmünden daha kuvvetli olmasıdır. Hanefî usulcüler istihsân açıklamalarında özellikle meselenin bu yönüne vurgu yapmışlardır. Zira onlara göre bu, iddia edildiği gibi nefsin arzu ve hevâsıyla kıyasın terki değil bilakis *teâruz* eden iki delil arasında yapılan bir tercihtir. Burada *teâruz* kelimesinin üzerinde biraz durmak gerekir. Şöyle ki *teâruz*un varlığı aynı zamanda iki delilin kuvvet bakımından denk olmasını gerektirir. Bu denklik de bize Hanefî düşüncesinde kıyasın karşısında istihsân

¹³ En'am, 6/164

¹⁴ İslâm hukukunun ilk üç asırdaki uygulaması için bk. Abdülvahhâb Hallâf, *İlk Dönem İslam Hukuku: Yasama, Yargı ve Yürütme*. (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006).

¹⁵ Tahsin Görgün, "Tecdid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/234-239; Yasin Aktay, "Reform, İctihad ve Tecdid Bağlamında İslâm ve Hayat", *Milel ve Nihal (Dergi)* V/2 (2008), 43-73.

¹⁶ Bu konudaki tartışmalar için bk. Ferhat Koca, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 51-78.

¹⁷ Bk. Fatih Çınar, "Makâsîd İctihad İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 317-346.

¹⁸ Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Züfer b. Hüzeyl diğer imamların aksine kıyasa nispetle istihsânı daha az kullanmıştır. Onun istihsân anlayışı için bk. Adem Çiftci, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsana Yaklaşımı = Zufar ibn Hudhayl's Approach to Istihsân from the Founding Imams of the Hanafi Sect", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/1 (2017), 107-146.

¹⁹ Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî 'Alâ'uddîn el-Buhârî, *Keşfu'l-'esrâr şerhu 'Uşûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hâkâ'iki't-Tenkîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 2/172; Zeydân, *el-Veciz*, 181.

²⁰ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-'Usûl* (Kuveyt: Vezâretü'l-'Evkâfi'l- Kuveytiyye, 1414/1994), 4/234.

delilinin / gerekçesinin kuvvetine dair bir fikir vermektedir. Nitekim Debûsî (ö.430/1039) aynı sebepten olacak ki istihsânı, “açık (celî) kıyasa muâriz bir delil” olarak tarif etmiştir.²¹ Öte yandan şunun da altını özellikle çizmişlerdir: İstihsân hükmü her zaman kıyas hükmünden kuvvetli olmayabilir. O vakit kıyasla amel edilir. Zira burada itibar, kuvvetli olanadır.²² O halde sorulması gereken soru şudur: Söz konusu delili / gerekçeyi tercihe şayan kılacak kadar kıyasın hükmünden daha kuvvetli yapan şey nedir?

Hanefî usulcülerin yaptıkları diğer tanımlar ortaya atılan bu sorunun cevabına dair daha net veriler sunmaktadır. Söz konusu tanımlardan bazılarını Serahsî (ö. 483/1090) *el-Mebsut* adlı fûrû eserinde şöyle aktarmaktadır:

“Şeyhimiz İmâm (el-Halvânî) şöyle derdi: İstihsân, kıyası terk edip insanlar için en uygun olanı almaktır.”

“İstihsân, fert ve toplumla ilgili hükümlerde kolaylık istemektir.”

“İstihsân, geniş olanı almak, mutedil olanı istemektir.”

“İstihsân, müsamaha ve ruhsat esasına göre hareket etmektir.”²³

Tanımlarda geçen “kolaylık”, “genişlik”, “uygunluk”, “hoşgörülülük” ve diğer benzer manadaki kelimeler aynı zamanda Şâri’in insanlar için murat ettiği maslahatlardır. Bu da göstermektedir ki istihsân hükmünü kıyastan daha kuvvetli kılan şey Şâri’in gayelerine / makâsîdü’ş-şerâyaya uygunluğudur. O nedenle de nihayetinde ortaya çıkan hüküm, tüm gayreti murad-ı ilâhiyi gerçekleştirmek olan müçtehidin vicdanına daha çok sinmektedir.

Nitekim Hanefîlerin “vechü’l-istihsân” dedikleri istihsân gerekçeleri de benzer manaların etrafında dönmektedir. Bunların içerisinde en yaygın olanları şunlardır:²⁴

-Nas sebebiyle,

-İcmâ sebebiyle,

-Zarûret sebebiyle,

-Kapalı kıyas sebebiyle²⁵.

Kimi usul eserlerinde²⁶ ise ilave olarak örf sebebiyle istihsân, maslahat sebebiyle istihsân geçmektedir. Her ne kadar bazı örnekler hususi olarak *maslahat sebebiyle istihsân* başlığı altında bir maddeye indirgense de diğer türlerin her biri makâsîdî perspektifle irdelendiğinde aynı şekilde birçok şer’î maslahatın ortaya çıkmasının hedeflendiği görülmektedir. Dolayısıyla hepsini İslâm hukukunun en temel gayesi olan *maslahatın celbi, mefsetetin def’i* çatısı altında da toplamak mümkündür.

Şimdi de literatürde zikri geçen istihsân türleri Hanefî usulcülerin yorumlarıyla birlikte incelenerek

²¹ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü’l-edille fi’l-uşûl* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006), 419.

²² Şunu da belirtmek gerekir ki delilde kuvvetlilik sadece makâsîdü’ş-şerâyaya uygunluk ile sınırlı değildir. İki delil arasında kuvvetli olanı tercihte başka kriterler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Erdem Gezgin, “Hanefî Mezhebinde Kurala Aykırılıktan (İstihsân) Kurala (Kıyas) Dönüş”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 179-203.

²³ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü’l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Hâfîl Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dâru’l-Fikr li’t-Taâti ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, 1421/2000), 10/145.

²⁴ Ceşşâş, *el-Fuşûl*, 4/243; Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 420; Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 2/206; Ebü’l-Hasen Ebü’l-Usr Fahrü’l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm el-Pezdevî, *Kenzü’l-üvşûl ilâ ma’rifeti’l-uşûl*, thk. Sâid Bekdâş (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2021), 611; Ebü’l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Şerhu’l-Müntehab fi uşûli’l-mezheb*, thk. Sâlim Öğüt (Dijital Basımevi, ts.), 2/723; Ebü Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî, *el-Muğni fi uşûli’l-fıkh*, thk. Mazhar Beka Muhammed (Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-İlmi ve İhyâit-Türâsi’l-İslâmî, 1983), 308; Ebü’l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Menârü’l-envâr fi Uşûli’l-fıkh*, thk. İlyas Kablân (Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2016), 175; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/172.

²⁵ Hanefîler “kapalı kıyas sebebiyle” yapılan istihsânı bir yönüyle diğer türlerinden ayırmaktadırlar. Şöyle ki her ne kadar bu kıyasla “istihsân” dense de aslı gereği o şer’î bir kıyastır ve hükmü teaddî eder. İstihsânın diğer türlerinde ise teaddî yoktur. Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî*, 2/206.

²⁶ Zeydân, *el-Veciz*, 184; Zühaylî, *Uşûlü’l-fıkhî’l-İslâmî*, 2/59.

gerçekleştirilmek istenen şer’î gayeler tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece teoride var sayılan istihsân-makâsîdü’ş-şerîa ilişkisi fûrû örnekler üzerinden de gözlemlenecektir.

4. İstihsân Uygulaması ile Gerçekleştirilmek İstenen Şer’î Gayeler

Fukâha, makâsîdü’ş-şerîayı içerdiği maslahatlar açısından zarûrî, hâcî, tahsînî;²⁷ kasıttaki mertebesi açısından aslî, tâbî; kapsam açısından ise genel (makâsîdü amme), özel (makâsîdü hassa) ve cüz’î (makâsîdü cüzîye) şeklinde farklı açılardan sınıflandırmıştır.²⁸ Fakat makâsîdü’ş-şerîa denildiğinde daha çok zarûrâtı-ı hamse yani din, can, akıl, ırz ve malın korunması akla gelmektedir. Burada incelenecek olan maslahat türleri ise kapsam açısından genel (makâsîdü amme) nitelikte olanlardır.

4.1. Adâleti Sağlama

Adâlet, hukuk için vazgeçilmez bir değer olmakla birlikte üzerinde en çok tartışılan kavramlardan birisidir. Öte yandan İslam hukukçuları açısından adâlet, bizatihi nasların ve onda mündemiç olan manaların gerçekleştirilmesidir. O nedenle de âdil bir hüküm için başvurulmuş ilk kaynak naslardır. Nitekim Şârî’ birçok ayette Kitab’ıyla hükmetmeyi emretmiş ve aksine davrananları adaletin zıddı olan “zâlim”, “fâsik” gibi vasıflarla nitelendirerek kınamıştır.²⁹ Bu ayetler doğrultusunda müçtehid fer’î bir meseleyi âdil hükme bağlamak için tabii olarak öncelikle naslara başvurur. Şayet aradığı hükmü doğrudan naslarda bulamazsa o vakit yine naslar çerçevesinde meşrû istidlâl yöntemlerinden birini kullanarak zann-ı gâlibiyle hükmeder. Genellikle bu hüküm, verilen ile hak edilen arasındaki dengeye bazen de eşitliğe dayanmaktadır. Fakat hiçbir zaman tam manasıyla gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ide değildir. Nitekim Şârî’in kesin ve açık bir şekilde vaz’ ettiği ve üzerinde icmânın gerçekleştiği her bir hüküm şüphesiz âdildir. Şari’in sükût ettiği ve içtihadı açık bıraktığı alanda ise her müçtehidin ulaşmış olduğu hüküm diğerinden daha âdil değil, fakat kendi nazarında en âdil olanıdır.³⁰

Fukâhanın bu adalet anlayışından hareketle istihsân da bir bakıma naslarda mündemiç olan manaya isabet edebilme ve böylece ilâhî murada en uygun olan âdil hükmü verebilme çabası olarak yorumlanabilir. Şöyle ki müçtehid kıyas ile istihsân hükmü arasında tercih yaparken muhtemel sonuçları makâsîdü’ş-şerîa ile denetlemektedir. Hangisi zann-ı galibine göre Şârî’in gayelerine daha uygunsuzsa diğerini terk eder. Nitekim fûrû literatüründe istihsân örneklerine bakıldığında ileri sürülen hukukî gerekçelerin yokluğu durumunda kıyasın alınıp istihsânın terk edildiği ve *itibarın ancak kuvvetli olana* göre olduğu açıkça ifade edilmiştir. Söz konusu *kuvvetli olma* daha önce de değinildiği gibi makâsîdü’ş-şerîayı gerçekleştirme kudreti demektir. Diğer bir ifadeyle müçtehid nazarında en âdil hüküm makâsîdü’ş-şerîayı gerçekleştirmesi bakımından en kuvvetli olanıdır. Bu ister kıyas ister istihsân hükmü olsun, fark etmez. Bazı fer’î meselelerde kıyas ile amel edildiğinde Şârî’in ahkâmın teşriinde gözettiği gayelere aykırılıklar çıkabilmektedir. Böyle bir durumda ortaya çıkan hüküm için âdil olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla müçtehid istihsân hükmüyle bir bakıma kıyas ile ortaya çıkan bu adaletsizliğe mâni olmaya çalışmaktadır. Sonuç olarak her bir istihsân uygulamasının temelinde genel manada *adaleti sağlama* amacı yatmaktadır.

4.2. Zorluğu Kaldırma / Kolaylaştırma

Şârî’ ahkâmın teşri’inde kulları için zorluk değil, bilakis her zaman kolaylık diler. Nitekim bunu Kitab’ında birçok yerde sarıh bir şekilde beyan etmiştir. Örneğin, “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez”³¹; “Dinde sizin için bir zorluk kılmadı”³²; “Allah (c.c) sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor, çünkü

²⁷ Pekcan, *İslam Hukukunda Gaye Problem*, 103-104; Gazzâli, *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-uşûl*, 1/417.

²⁸ Detaylı bilgi için Bk. Muhammed Sa’d b Ahmed b Mes’ud el-Yubi, *Makâsîdü’ş-şerîati’l-islamiyye ve alakatuha bi’l-edilleti’ş-şer’iyye*. (Demmâm: Dâru İbnî’l-Cevzi, 1429), 337-396; İbn Âşur kitabında hukukun gayelerini genel ve özel diye ikiye ayırarak incelemiştir bk. Âşur, *İslam hukuk felsefesi*, 115-333.

²⁹ Nisâ, 4/58; Mâide 5/42; Sâd, 38/26.

³⁰ Doğal hukuka nispetle İslâm hukuk düşüncesinde adâlet ve “olan hukuk” ile “olması gereken hukuk” ayırımı için bk. Ayhan Ak, “İslam Hukuku Perspektifiyle Tabii Hukuk Yaklaşımının Analizi”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 231-248.

³¹ Bakara, 2/185.

³² Hac, 22/78.

*insan zayıf yaratılmıştır*³³; “Allah (c.c) size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez”³⁴ ve benzeri birçok ayet aynı hukukî gayeyi vurgulamaktadır. Kullarına hastalık, yolculuk gibi şartlarda bazı ruhsatlar tanınması³⁵ da bunun bir göstergesidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber (sav) “Muhakkak din kolaylıktır.”³⁶; “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın”³⁷; “Allah (c.c) koyduğu yasaklara uyulmasını sevdiği gibi koyduğu kolaylıkların uygulanmasını da sever”³⁸ şeklinde buyurarak ilâhî muradı tekit etmektedir. Nitekim Hz. Aişe (radiyallahu anha) buyurmuştur ki “Rasûlullah (s.a.v.) iki şey arasında muhayyer bırakıldı mı o, günah olmamak kaydıyla, mutlaka en kolay olanı tercih ederdi. Eğer kolay olan herhangi bir günahı gerektiriyorsa, o zaman, ondan halkın en uzak duranı olurdu”.³⁹Fakat burada kolaylıktan kastın mutlak olarak anlaşılması gerekir. Zira bazı dinî vecibeler sözgelimi cihat etmek, hac menâsikini ifâ etmek içerisinde birtakım zorlukları barındırmaktadır. Bu zorluklar daha üstün maslahatların gerçekleşmesi uğruna Şer’an göz ardı edilmektedir. Dolayısıyla dindeki kolaylıktan anlaşılması gereken mana, şer’î sınırlar içerisinde tercih durumunda kolay olanın alınması olarak düşünülmelidir. Aksi takdirde kolay olanı varken zor olanı tercih etmek Şâri’in muradına ters düşer.

Naslarda mündemiç olan bu şer’î gaye fukâha için de hükümlerin istinbâtında yönlendirici bir işleve sahip olmuştur. Öyle ki Hanefî fürû literatürü tarandığında vaz’edilen birçok hükmün ve husûsen istihsân uygulamalarının gerekçesi *zorluğu kaldırmak* (دفعاً للرجح) ya da benzeri manalarda *belvâ* (المعنى البلوى), *zarûret*, *darlık* gibi terkiplerle beyan edilmiştir. Fakat ağırlıklı olarak *zorluk*, *sıkıntı* (حرج) kelimesi kullanılmıştır. Bu örneklerden bazıları şunlardır:

-Kedinin artığı kıyas gereği necistir. Zira eti ve dolayısıyla salyası necis olduğu için salyasının bulaştığı artığı da tabii olarak necistir. Fakat Hz. Peygamber (sav) kedi hakkında şöyle buyurmuştur: “Kedi necis değildir. Zira o insanların yanına sıkça girip çıkan-çokça dolaşan (طواف) hayvanlardandır”⁴⁰. Hadiste kedinin artığı için necis hükmünün düşmesi *çokça dolaşan* olması ile ta’lil edilmiştir. Hanefîler bu hadise dayanarak kedinin artığı hakkında istihsânen temiz, fakat fare gibi hayvanları yediği için mekruh hükmünü vermişlerdir.⁴¹ İstihsân delili olan hadisin gerekçesini ise şöyle yorumlamışlardır: İnsanların kedinin aralarında çokça dolaşması nedeniyle kaplarını artığından korumaları büyük bir zorluktur. Hz. Peygamber (s.a.v) bu zorluğu kaldırmayı (دفعاً للرجح) murad ettiği için necis hükmünü düşürmüştür. Zira Şâri’ kulları için zorluk dilemez. Benzer istihsânı evlere giren, kaçınılması zor olan fare, yılan gibi hayvanların artığı hakkında da uygulamışlar ve *çokça dolaşan* olmaları sebebiyle artıklarının necis olmadığına hükmetmişlerdir. Hidâye şârihi Bâbertî (ö. 786/1384) bu konuda Kerderî’ye (ö. 642/1244) istinad ederek şöyle demiştir: “Allah (c.c) şu ayette ‘...ne size ne de onlara bir sakınca vardır. Bunlar sıkça yanınıza girip çıkan (طوافون), birbirinizle iç içe olduğunuz kişilerdir’⁴² diyerek köle, câriye, hizmetçi gibi çalışanlardan izin istemenin vücûb hükmünü düşürmeyi aralarında çokça gezmeleri ile ta’lil etmiştir. Hz. Peygamber de bu ta’lil ile istidlâlde bulunarak kedinin artığının necis olmadığına hükmetmiştir. Aynı şekilde Ebû Hanife de Hz. Peygamber’in (sav) yaptığı ta’lille fare, yılan gibi hayvanlarının artığının necis olmadığına hükmetmiştir.”⁴³ Bu istidlâller bize göstermektedir ki *zorluğu kaldırmak / kolaylaştırmak* Şâri’ tarafından ve tabii olarak müçtehid nazarında kıyas (genel kural) hükmünün terki için geçerli bir hukukî gerekçe olarak kabul görmüştür.

³³ Nisâ, 4/28.

³⁴ Mâide, 5/6.

³⁵ Şâri’in yolcuya tanıdığı kolaylıklar için bk. Nusret Dede, “Fıkhta Yolcuya Sağlanan Kolaylıklar”, *Dergiabant* 5/10 (Aralık 2017), 98-110.

³⁶ Buhari, “İman”, 29; Nesâî, “İman”, 28.

³⁷ Buhari, “İlim”, 12, “Cihad”, 164; Müslim, “Eşribe”, 70-71.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/108.

³⁹ Buhârî, “Menâkıb”, 23; Müslim, “Fezâil”, 77; Tirmizî, “Menâkıb”, 38.

⁴⁰ Ebû Davud, “Tahâret”, 38.

⁴¹ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd el-Bâbertî, *el-Înâye fi şerhi’l-Hidâye* (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1489/1970), 1/92; ‘Osman b. ‘Alî b. Meḥcen el-Bâri’î Faḥruddîn el-Hanefî ez-Zeyla’î, *Tebyînu’l-ḥakâik şerhu Kenzi’d-dakâik ve Hâşiyeti’ş-Şelebî* (Bulak; Kahire: el-Maḥba’atu’l-Kubrâ’l-Emîriyye, 1313), 1/33; ‘Alâ’uddîn Ebûbekir b. Mes’ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i fi tertibi’ş-şerâ’i* (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1406/1986), 1/65.

⁴² Nur, 24/58.

⁴³ Bâbertî, *el-Înâye şerhi’l-Hidâye.*, 1/93.

-Bir kimse filan kişiye “Hangisini uygun görürsen benim için onu satın al” diyerek mevzusunu tayin etmeksizin satın alma konusunda genel vekâlet verse, içerisinde az miktarda cehâlet barındırdığı için kıyasa göre câiz değildir. Zira vekilin yaptığı alışveriş akdi bizatihi müvekkilin (vekâleti verenin) yaptığı alışveriş hükmündedir ki böyle bir durumda söz konusu cehâlet akdin sıhhatine mâni olur. Ne var ki Hanefîler kıyas ile amel etmeyi uygun bulmamışlardır. Öne sürdükleri gerekçeleri ise şudur; Vekâletin temelinde genişlik, kolaylık vardır. Zira o bir bakıma yardım talebidir. Şayet az miktarda cehâlete müsamaha edilmezse genişlik için vaz' edilen şey darlık ve zorluk nedeni olur.⁴⁴ O sebeple de *zorluğu kaldırmak* amacıyla istihsânen buradaki cehâlet, vasıftaki cehâlet gibi kabul edilmiş ve yapılan vekâlete cevâz verilmiştir.

Meselenin izahına bakıldığında şer'î sınırlar içerisinde mümkün olduğunca insanlara ihtiyaç duydukları muamelelerde kolaylık sağlamaya dönük hukukî bir bakış açısı sergiledikleri görülmektedir. Aynı bakış açısının örnekleri ibadetler gibi ihtiyatın esas olduğu bir alanda da bulunmaktadır. Sözelimi, her kim beş vakit namaz müddetince ya da daha azında baygın kalırsa istihsânen ayıldığında kılamadığı namazları kaza eder. Şayet baygınlık hali daha fazla uzarsa kaza etmesi gerekmez. Kıyasa göre baygınlık hali tam bir namaz vaktini kaplıyorsa delilikte olduğu gibi acziyet nedeniyle kaza etmez. İstihsân hükmünün dayanağı ise şudur: Rivayete göre Hz. Ali dört namaz vakti baygın kalmış ve ayıldığında onları kaza etmiştir. Başka bir rivayette ise Abdullah b. Ömer'in baygınlık hali üç gün sürmüş, sonrasında hiçbirini kaza etmemiştir. Hanefî fakihleri sahâbîlerin bu davranışlarını fikhî açıdan şöyle yorumlamışlardır: Baygınlık süresi uzadığı zaman kaçan namaz sayısı çok olur ki bu da edâyı zorlaştırır. Süre kısa olursa böyle bir zorluk ortaya çıkmaz. Çokluğun ölçüsü ise bir gün bir geceden fazla olanıdır. Çünkü öyle bir durumda bu ancak tekrar olur.⁴⁵ Kıyas hükmü yerine istihsân hükmünü almak Şârî'in gayelerine daha uygun düşmektedir.

Görüldüğü üzere Hanefîlerin istihsân mantığında hem muâmelât hem de ibadetlerde *zorluğu kaldırmak / kolaylık sağlamak* kıyastan udûl etmeyi gerektirecek kadar güçlü bir şer'î delil / gaye olarak durmaktadır. Nitekim fûrû literatüründe bunun çokça örnekleri görülmektedir. Fakat çalışmanın sınırları aşılır kaygısıyla bu kadarıyla yetinildi. Zira diğer örneklerle bakıldığında da aynı hukukî gayenin etrafında dönen benzer açıklamalara rastlanıldı.

4.3. Zarâra Mâni Olma / Maslahatı Temin Etme

Ahkâmın teşrî'inde Şârî' tarafından gözetilen diğer bir hukukî gaye, insanların menfaatlerini muhafaza etmek ve olası *zarara mâni olma*ktır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Zarar vermek de, zarara zarar ile karşılık vermek de yoktur”.⁴⁶ Hadis, bu hukukî gayenin en temel meşrû dayanağı olmuştur. Hanefî imamlar birçok meselede kıyasın uygulanması ile ortaya bir zarar çıkacak olduğunda bu hukukî gayeyi göz önünde bulundurarak kıyastan vazgeçip (udûl) istihân ile amel etmişlerdir. Böylece bir yönü ile zarara mâni olunurken diğer bir yönü ile de arzulanen maslahat hâsıl olmuştur. Bunun bazı örnekleri şunlardır:

-Kıyasa göre ziraat ortaklığında kira akdindeki gibi tarafların ya da taraflardan birinin ölümü ile akit sona erer. Zira toprak sahibi mülkiyeti üzerinde meydana gelen menfaate bu akitle birlikte hak kazanmıştır. Ölümü halinde bu hak tabii olarak mirasçılara geçer. Dolayısıyla henüz mahsul yetişmeden toprak sahibi ölür ve vârisler arazinin boşaltılmasını isterlerse diğer ortak mahsulü henüz yetişmemiş olsa bile toplayıp araziye terk etmek zorundadır. Böyle bir durumda Hanefîler kıyas hükmünü terk etmişler ve gerekçe olarak şunu sunmuşlardır: Kıyasla amel edilmesi durumunda toprağı eken ortak açık bir şekilde zarara uğramaktadır. Halbuki iki tarafın menfaati için kurulan bir akdin tek taraflı zarara neden olacak şekilde bozulmaması gerekir. Doğması kuvvetle muhtemel olan bu *zarara mâni olmak* için istihsân hükmüyle amel edilmiş ve ortaklığın devamına hükmedilmiştir.⁴⁷

⁴⁴ Bâbertî, *el-İnâye şerhi'l-Hidâye*, 4/338-339; Zeyla î, *Tebyînu'l-hakâik*, 4/259.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 1/108; Bâbertî, *el-İnâye*, 1/412-413; Zeyla î, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/203-204.

⁴⁶ Muvatta, “Akdiyye”, 31; İbn Mâce, “Ahkâm”, 17.

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/45; Bâbertî, *el-İnâye*, 6/51-52; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 6/185.

-İvazlı akitlerde asıl olanın bağlayıcı olması yani filhal mülkiyeti doğurması kıyasın (genel kuralın) gereğidir. Fakat usulcülerin çoğunluğu şart muhayyerliğine kıyasa rağmen cevaz vermişlerdir. Hanefîlerin ifadesiyle, istihsân delili alışverişlerde sürekli aldandığını söyleyen sahâbî Habbân b. Münkız'a hitaben Hz. Peygamber'in (s.a.v) şu sözüdür: "Alışveriş yaptığında de ki: *Aldatma yok ve benim üç günlük muhayyerlik hakkım var.*"⁴⁸ Sünnet'in şart muhayyerliğine cevaz vermesinin daha teknik ifadeyle istihsân yapılmasının altında yatan temel sebep aldanmayı önlemektir. Böylece muhayyerlik isteyen taraf biraz daha düşünüp veya bir bilirkişiye sorup kendisi için en uygun olanı seçebilir.⁴⁹ Diğer bir ifadeyle borç ilişkilerinde istihsânla tarafların uğrayabileceği *zararlara mâni olma* ve taraflar arasında tesis edilen güven ve istikrârı muhafaza etme hedeflenmiştir. Nitekim ticaretin gelişimi için güven ve istikrar elzemdir.

Bazı fakihler⁵⁰ de şart muhayyerliğini akit açısından nizâyâ sebebiyet verecek cinsten bir belirsizlik olarak yorumladıkları için cevaz vermemişlerdir. Hanefîlere göre ise muhayyerlik isteyen taraf iddianın aksine bu isteğiyle kendisi için doğabilecek her türlü nizâ sebebinin ortadan kaldırmıştır. Anlaşılan o ki Hanefîlere göre kıyas ile amel edilip şart muhayyerliğine cevaz verilmediğinde ortaya çıkabilecek olan zararlar istihsân ile amel edildiğinde akdin gayr-ı lâzım olmasından doğabilecek zarardan daha fazladır.

-Bir kişi hâkim karşısında başkası aleyhine mal iddiasında bulunsa ve o kişi de bunu inkâr etse iddia sahibi bunun üzerine yanıtında olmayan bir delilim ya da şahidim var derse kıyasa aykırı olarak istihsânen davalı taraftan üç gün için tanudık⁵¹ bir kefil göstermesi istenir. Kıyasa göre henüz ispatlanmamış, yalan ya da doğru olması muhtemel bir iddia sebebiyle davalıyı kefil getirmeye zorlayarak istemediği bir şeyle sorumlu tutmak câiz değildir. Buna karşılık İmam Serahsi (ö.483/1090) Resulullah'tan (s.a.v) bu yana gelen uygulamaya göre kıyası terk ettiklerini ve istihsânla amel ettiklerini söylemiştir. Gerekçeleri ise davalının ortadan kaybolması veya karşı tarafın şahidini korkutması ihtimalinde iddia sahibinin hakkını ispat edememesi gibi bir zarara engel olmaktır. Öte yandan kefil getirmek davalı tarafında şayet inkârında haklıysa herhangi bir zarara neden olmaz iken davacı açısından haklı olması durumunda zarara uğrama ihtimali bulunmaktadır.⁵²

Ölüm hastalığına yakalanan koca tarafından bâin talakla boşanan kadının iddet içerisinde kimilerine göre iddetten sonra⁵³ kocası öldüğünde ona mirasçı olmasına⁵⁴; nesep, nikâh, zıfâf ve hâkimin velayeti konularında kişinin güvendiği birinden duyduklarına dayanarak şahitlikte bulunmasına (tanıklık üzerinde tanıklık)⁵⁵ ve daha birçok örnekte kıyasa aykırı olarak istihsânen *zarara mâni olma* (دفعاً للضرر) amacıyla cevaz verilmiştir.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki hiçbir hukuk sistemi için bu gayenin ihmâli söz konusu olamaz. Zira toplumun hukuktan olan beklentileri içerisinde en önemlisi haklarının güvence altına alınması ve menfaatlerinin korunmasıdır. Aksi takdirde toplum vicdanı bunu kabul etmediği için hukuka olan güvenleri sarsılır ve kendi haklarını kendileri, meşru olmayan yollardan almaya kalkabilirler. Dolaylı olarak bunun neticesinde birçok hukuksuz iş ve suç ortaya çıkabilir ki bu da toplumsal düzenin bozulması demektir. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde müçtehidin istihsâna ya da farklı isimde ama aynı içerikte bir metoda başvurması kaçınılmazdır.

⁴⁸ Buhâri, "Büyû", 48.

⁴⁹ Serahsi, *el-Mebsût*, 13/41; Bâbertî, *el-Înâye*, 3/513-514; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ĥakâik*, 4/14.

⁵⁰ Sevrî, İbn Şübrûme ve bazı Zâhirî âlimleri hakkında bk. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve Nihâyetü'l-mukteşid* - thk. Ferîd Abdulaziz el-Cindî, (Kahire: Dârul-hadis, 2004), 2/225.

⁵¹ Kefilin tanudık olmasını şart koşmalarındaki sebep davalıyla birlikte kaçması ihtimalini göz önünde bulundurmalarıdır. bk. Serahsi, *el-Mebsût*, 20/75.

⁵² Serahsi, *el-Mebsût*, 20/75.

⁵³ Serahsi İmam Şâfiî hakkında iki rivayet nakletmektedir. Biri kıyas hükmü yani kadın iddet içerisinde iken koca ölse mirasçı olamaz; diğeri de istihsân hükmü, iddet bittikten sonra da kadın başkasıyla evlenmediği müddetçe eski kocasına mirasçı olabilir. Bu görüşü aynı zamanda İbn Ebî Leyla ve İmam Mâlik'e istinad etmektedir. Fakat Bâbertî el-Înâye adlı eserinde Şâfiî'ye isnât ettiği görüşe göre ister iddet içerisinde ister sonrasında olsun kadın mirasçı olamaz. Serahsi, *el-Mebsût*, 6/154; Bâbertî, *el-Înâye*, 2/479. Konuya dair yapılan çalışma için bk. Adem Çiftci, "Vaktinden Önce Yapılan Tasarrufların Fikhî Hükümlere Etkisi (Aile Hukuku Özelinde)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 361-390.

⁵⁴ Serahsi, *el-Mebsût*, 30/60; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ĥakâik*, 2/245-246; Bâbertî, *el-Înâye*, 2/479-480.

⁵⁵ Bâbertî, *el-Înâye*, /462; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ĥakâik*, 4/238.

4.4. Toplumsal İhtiyaçları Giderme

Ahkâmın teşrî'inde gözetilen maslahatın diğer bir tezâhürü de toplumun dayattığı ihtiyaçların şer'î sınırlar içerisinde dikkate alınmasıdır. Nitekim literatürde fukâhanın gerekçe olarak *ihtiyaç*⁵⁶ kavramını ileri sürdüğü birçok fikhî uygulama mevcuttur. Bu amacı gerçekleştirmek için yeri geldiğinde kıyası terk ettiklerini ve istihsân yaptıklarını açıkça ifade etmişlerdir. Fakat şunun da altını çizmek gerekir ki İslam hukuk düşüncesinde *ihtiyaç* kavramı mutlak olarak dikkate alınmaz. Zira insan için neyin daha iyi ve faydalı olduğunu en doğru Şâri' bilir. Nasların çizdiği sınırların dışında kalan hiçbir ihtiyaç şer'an muteber değildir. Müçtehidlerin bu konudaki düşünceleri için *mürsel maslahatın* meşruluğu hakkındaki tartışmalarını hatırlamak gerekir.⁵⁷

Toplumda teâmül haline gelen bazı akitler fakihler tarafından *ihtiyaç* kavramında değerlendirildiği için kıyasa aykırı olmasına rağmen cevaz verilmiştir. Sözgelimi, peşin bedel karşılığında vadeli mal satışı olan *selem akdi*; ücret karşılığında nitelikleri belirlenmiş bir eserin imâl edilmesi anlamında *istisna' akdi*; bedel karşılığı menfaatin satışı sayılan *kira akdi* ve benzeri akitler *ma'dûmun satışı* kapsamına girdiği için kıyasa göre câiz değildir. Hanefîler bu tür akitlerin Kitap, Sünnet ve İcmâ ile sabit olduğunu ve Hz. Peygamber'den (s.a.v) bu yana itirazsız bir şekilde uygulandığını söylemişlerdir. İleri sürdükleri gerekçe ise genel olarak şöyledir: Selem, istisna' ve icâre gibi akitler insanlar arasında ihtiyaca binaen teâmül haline gelmiştir. Zira toplumda herkes oturacağı evi, bineceği hayvanı ve ekeceği toprağı satın almaya güç yetiremeyebilir. Böyle bir durumda kıyası terk edip istihsânla amel ettik. Nitekim teamül haline gelmeyen uygulamalarda istihsânla değil bilakis kıyasla amel etmeyi tercih ettik.⁵⁸

Benzer şekilde hamamlarda yıkanma ile ilgili sözleşme kıyasen geçersizdir. Çünkü bu sözleşmede ne kullanılan su ne de içeride kalınan vakit bellidir. İçerdiği cehâletten dolayı bu akdin fâsid olması gerekir. Fakat insanların bu tür akitlere ihtiyaçları olduğu için istihsânen câiz görülmüştür.⁵⁹ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki *toplumsal ihtiyaçları karşılamak* amacıyla istihsânen cevaz verilen bu akitler tamamen reddedilmese de mutlak olarak kabul edilmemiş bilakis kıyasın terkiyle doğabilecek nizâ fukâha tarafından bir takım geçerlilik şartları ileri sürülerek mümkün olduğunca engellenmeye ve zabt-u rabt altına alınmaya çalışılmıştır. Başka bir açıdan bakıldığında hukukun gayeleri arasında dengeleyici bir tutum takındıkları görülmektedir. Bu tutum günümüzde ortaya çıkan yeni akit türlerinin hükümleri hakkında da bize bir fikir verebilir.

4.5. Kamu Menfaatini Sağlama

Hanefî imamlara göre istihsânı gerekli kılan bir diğer hukukî gerekçenin *kamu menfaatini* sağlamak olduğunu görüyoruz. Örneğin, mezhepte yerleşik kurala göre zirâi bir arazinin irtifak hakları ayrıca şart olarak koşulmadıkça satım akdi ile alıcıya geçmez. Lakin aynı arazi kiralandığında kira akdi ile birlikte irtifak hakları ayrıca belirtilmemiş olsa da kiracıya geçer. Zirâi arazinin vakfedilmesi vakfı yapan açısından satım akdine, vakıf lehtarından kira akdine benzemektedir. İlk akla gelen çözüm satım akdine ilhak edilmesidir. Ancak vakfın amacı düşünüldüğünde satım akdine değil, kira akdine ilhak etmek gerekir. Zira vakfın amacı mülkiyetin nakli değil, bilakis lehtara maldan yararlanma hakkı sağlamaktır. Aksi takdirde şübh, mürur ve hakk-ı mesîl gibi haklar sabit olmaksızın tarım arazisinden faydalanmak mümkün olmaz.⁶⁰ Bu örnekte Hanefî imamların istihsân hükmüyle *kamu menfaatini* gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmektedir.

⁵⁶ Rahmi Yaran, "İhtiyaç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/573-574.

⁵⁷ Dönmez, "Maslahat", 28/79-94.

⁵⁸ Serahşî, *el-Mebsût*, 12/124; 15/85-86,7; Zeyla'î, *Tebînu'l-hakâik*, 5/105; 4/110; 123; Kâsânî, *Bedâ'i' u's-şanâ'i'*, 5/3; 4/174; Bâbertî, *el-İnâye*, 6/710.

⁵⁹ Kâsânî, *Bedâ'i' u's-şanâ'i'*, 3/5.

⁶⁰ Zeydân, *el-Veciz fi usulî'l-fikh*, 184; Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 247-248. İslâm hukukunda irtifak haklarına dair yapılan modern çalışmalar için bk. Ahmet Bilgin, "İslam Hukukunda İrtifak Haklarının Mahiyeti", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5 (1991), 79-113; Hasan Hacak, *İslâm hukukunda irtifak hakları ve ilgili kavramların gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1993).

Kamu menfaatini gerçekleştirmek için uygulanan bir diğer istihşân örneği ise narhtır.⁶¹ İlk dönem Hanefî fukâhası narh koymayı tahrîmen mekruh saymışlardır. Gerekçeleri ise, akitlerde karşılıklı rızanın esas olması iken narh ile tarafların serbest iradesi ve özel mülkiyet hakları sınırlandığı için rıza zedelenmektedir. Ancak piyasada fiyatlar sünî bir şekilde fâhiş miktarda artış gösterip kamu menfaati bundan zarar gördüğünde istihşânen narha cevaz vermişlerdir.⁶² Böyle bir durumda bireyin menfaatine karşılık kamu menfaati öncelenmiştir. Kezâ, istimlâk⁶³ olayı da bu bağlamda değerlendirilebilir.

5. Sonuç

Literatürde makâsüdü'ş-şerîanın teorik olarak ortaya çıkışı her ne kadar Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî'ye isnad edilse de daha öncesinde Hanefî usulcüler istihşân uygulamasıyla alana azımsanmayacak derecede katkı sağlamışlardır. Şöyle ki ileri sürdükleri istihşân gerekçeleri üzerinden aynı zamanda şer'an muteber olan hukukun gayelerini ortaya koymuşlardır. Zira kıyas karşısında istihşân hükmüyle amel ederek Şârî'in ahkâmın teşri'inde kullanı adına gözettiği kolaylık sağlama, zorluğu kaldırma, zarara mâni olma, toplumsal ihtiyaçları karşılama, kamu menfaatini temin etme ve daha birçok hukûkî gayeyi gerçekleştirmeyi arzuladıklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Zikri geçen bu gayeler dayanakları ayrıca söylenmemiş olsa da sonrasında makâsüd literatüründe ağırlıklı olarak Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî âlimler tarafından gün yüzüne çıkartılmış ve usul eserlerinde "hukukun gayeleri / makâsüdü'ş-şerîa" ve benzeri başlıklar altında detaylı olarak işlenmiştir. Buna mukabil Hanefî imamlar tüm itirazlara rağmen istihşân uygulamalarıyla makâsüdü'ş-şerîayı pratikte içtihad faaliyetinin bir parçası haline getirmişlerdir.

Hanefî fürû-i fıkıhta tümevarım yöntemi ile incelenen istihşân örneklerinden çıkarılan diğer bir sonuç ise makâsüdü'ş-şerîanın istihşân metodunun bir bakıma yaratıcısı olmasıdır. Diğer bir ifadeyle müctehidin istihşâna yönelmesinin arka planında kıyas hükmünü olduğu gibi kabul etmeyip makâsüdü'ş-şerîa ile murad-ı ilâhiyeye uygunluğunu denetleme çabası yatmaktadır. Bu denetleme sonucunda bazen kıyas bazen de istihşân hükmünü tercih etmektedir. Nitekim aynı hukuk mantığını âhad haberlerin hukukun genel ilkelerine arzında da görmekteyiz. Bu tutum ile Hanefîler katı pozitivist yaklaşımdan da uzaklaşmışlardır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Ak, Ayhan. "İslam Hukuku Perspektifiyle Tabii Hukuk Yaklaşımının Analizi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (15 Aralık 2022), 231-248.

Aktan, Hamza. "İstimlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/364-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Aktay, Yasin. "Reform, İctihad ve Tecdid Bağlamında İslâm ve Hayat". *Milel ve Nihal (Dergi)* 2 (2008), 43-73.

'Alâ'uddîn el-Buhârî, Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed el-hanefî. *Keşfu'l-'esrâr şerhu 'Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

İbn Âşur, Muhammed Tâhir b Muhammed b Muhammed. *İslam Hukuk Felsefesi: (Gaye Problemi)*. Çev.

⁶¹ Narh koyma (tes'ir), fiyatları resmen belirleme, üst sınır koymak demektir. bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 447.

⁶² Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsûlî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr* (Kâhire, 1937), 161; Kâsânî, *Bedâ'î 'u's-şanâ'î*, 129.

⁶³ İstimlâk, kamulaştırma; şahıslara ait gayrimenkullerin, sahibinin rızasına bakılmaksızın tüzel kişiliklerce bedel ödenerek temellük olunmasıdır. bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 267. İslâm hukukunda istimlâk ve hükümleri için bk. Hamza Aktan, "İstimlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/364-366; Dursun Aygün, *İslam hukukunda istimlâk* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998).

Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet Yayınevi, 4. Basım, 2013.

Aygün, Dursun. *İslam hukukunda istimlâk*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998.

Bâbertî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *el- 'Înâye fî şerhi'l-Hidâye*. 10 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1489/1970.

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el- 'Înâye şerhi'l-Hidâye*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2007.

Bilgin, Ahmet. "İslam Hukukunda İrtifak Haklarının Mahiyeti". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5 (1991), 79-113.

Bingöl, Abdulkuddüs. "İstikrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü'ş-Şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/423-427. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Candan, Abdurrahman. *İslâm Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lîl)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-. *el-Fuşûl fi'l-'Usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-'Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1414/1994.

Çiftci, Adem. "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsana Yaklaşımı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2017), 107-146.

Çiftci, Adem. "Vaktinden Önce Yapılan Tasarrufların Fikhî Hükümlere Etkisi (Aile Hukuku Özelinde)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 361-390.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ. *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.

Dede, Nusret. "Fıkıhta Yolcuya Sağlanan Kolaylıklar". *Dergiabant* 5/10 (15 Aralık 2017), 98-110.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Fâsî, Allâl. *Makâsîdü'ş-şerîati'l-islâmîyye ve Mekârimiha*. thk. İsmail el-Hasenî. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2013.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 2. Basım, 2012.

Gezgin, Yusuf Erdem. "Hanefî Mezhebinde Kurula Aykırılıktan (İstihsan) Kurula (Kıyas) Dönüş". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 179-203.

Görgün, Tahsin. "Tecdîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-. *el-Muğnî fi usûli'l-fikh*. thk. Mazhar Beka Muhammed. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-ilm ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1983.

Hacak, Hasan. *İslâm Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Hallâf, Abdülvahhâb. *İlk Dönem İslam Hukuku: Yasama, Yargı ve Yürütme*. Çev. Abdülhadi Timurtaş. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.

Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fi tertîbi'ş-şerâ'i'*. 7 Cilt.

- Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. Kâhire, 1937.
- Mevsilî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve Nihâyetü'l-mukteşid* - Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cindî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadis, 2004.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Menâri'l-envâr fi usûli'l-fıkh*. thk. İlyas Kablân. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Şerhu'l-Müntehab fi usûli'l-mezheb*. thk. Sâlim Ögüt. 2 Cilt. Dijital Basımevi, ts.
- Pekcan, Ali. *İslâm Hukukunda Gâye Problemi: (Zarûriyyât - Hâciyyât - Tahsîniyyât)*. İstanbul : Ek Kitap, 2012.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. thk. Sâid Bekdâş. Kahire: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2021.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme. *el-Mebsût*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyis. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1421/2000.
- Şa'ban, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı, 38. Basım, 2021.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât fi usûli's-şerîa*. thk. Muhammed el-İskenderânî - Adnan Derviş. Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2012.
- Şelebî, M. Mustafa. *Ta'lîlü'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 2013.
- Türcan, Talip. "Sünnî ve Mu'tezilî Fıkıh Usûlünün Tanımlanmasında Bir Kriter Olarak Şer'îlik Algısı ve İbâha Alanının Şer'îliği Sorunu Bağlamında Bir Örnekleme". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 3 (2005), 195-211.
- Yaran, Rahmi. "İhtiyaç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/573-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yubi, Muhammed Sa'd b Ahmed b Mes'ud el-. *Makasidü's-şerîati'l-islamiyye ve alakatuha bi'l-edilleti's-şer'iyye*. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1429.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*. Beyrut. Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Zeyla'î, 'Osmân b. 'Alî b. Mihcen el-Bâri'î Fahrüddîn el-Hanefî. *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik ve Hâşiyeti's-Şelebî*. Bulak; Kahire: el-Matba'atu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye, 1313.
- Zühaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıhhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986.